

Korona Günlerinde Türkçe

Bugün haber belgeliklerine yeniden bakma gereksinimi duydum. 10 Mart 2020 tarihi, Covid-19 adı verilen ve dünya genelinde hızla yayılan salgın hastalığın Türkiye’de ilk kez görüldüğü tarihmış; doğrulamış oldum.

Salgın Çin’in Wuhan kentinde, 2019 yılının son ayında ortaya çıktı; Türkiye’de de görüldükten sonra basın ve yayın organlarında yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandı. Ne ilginçtir ki bundan bir süre öncesine kadar diğer Avrupa ülkelerine geçebilmek için Yunanistan sınırında bekleyen mülteciler, Suriye sorunu ile ilgili Türkiye ve Rusya arasında sürdürülmekte olan görüşmeler konuşulmaktaydı. Daha öncesinde ise 24 Ocak 2020 tarihinde meydana gelen Elazığ depremi konuşulmuştu. Ekonomiyi ilgilendiren konularda ise hemen hemen her gün konuşuluyordu. Toplum ilgilendiren konuların konuşulmasından ve tartışılmasından daha doğal ne olabilirdi?

Salgının ilk günlerinde bazı uzmanlarca bağışıklık sistemimizi güçlendirebilecek gıdalar önerildi. İlerleyen süreç içinde hastalığın çok hızlı yayıldığı, şu ana kadar da bir çaresinin bulunamadığı, şimdilik tek önlemin salgına neden olan etmenle (virüsle) karşılaşmamak olduğu yetkili kişilerce belirtildi. Hastalığın soğuk algınlığındaki bulgulara benzer belirtilerle başladığı, SARS-CoV-2 adlı bir virüsün bu hastalığa neden olduğu Dünya Sağlık Örgütü tarafından açıklandı. Bazı çevreler SARS-CoV-2’nin biyolojik silah olduğunu bile dillendirdiler. Tüm dünya bundan etkileniyorsa onu üreteni de etkileyeceğinden bu görüş çok inandırıcı görünmedi. Bu salgının yeni bir dünya düzenine geçilmesi için bilinçli olarak başlatıldığını, sanal ortamı daha çok kullanarak evden çalışacak, evlerinde küçük çapta üretimler¹ yapabilecek insanlara; bir yandan da sağlığımız için elektronik denetime gönüllü toplumlara dönüşeceğimize, bunun kişisel gizliliğimizi ortadan kaldıracağına ilişkin öngörülerde bulunanlar da oldu. Yine bazı görüşlere göre insanlar evlere kapanacağından robotlarca üretimin yapıldığı 7/24 çalışan yerler çoğalacak, bu da pek çok insanın işsiz kalmasına neden olacaktı.

Bazı çevreler tüm bunların olup olamayacağını görmemiz için salgının bir deneme olduğu savını da öne sürdüler. Küreselleşmenin konuşulduğu, sınırların ve ulus devletlerin gelecekte ortadan kalkacağına ilişkin öngörülerinin yapıldığı bir süreçte ülkelerin bu salgın nedeniyle ilk anımsadıkları şey sınırlarını diğer ulus devletlere ya da katılımcısı oldukları birliklerin üyelerine kapatmak oldu. İzlenimlerimiz çerçevesinde şunu açıkça söyleyebiliriz: Avrupa Birliği gibi ülkelerin birbirlerine bu süreçte yardımcı olduklarını söylemekten oldukça uzağız. Küreselleşmeden söz edilen bir süreçten geçilirken bir anda küresel bir sorunla karşı karşıya kalınmıştı; Dünya da bu salgına hazırlıksız yakalanmıştı. Çağımızda sınırların ortadan kalktığı ortam Genelağ (İnternet) ortamıydı ve bu ortam bilgi paylaşımına, özellikle de hastalıkla ilgili çalışmaların ve gelişmelerin dünya genelinde ilgili kişilerce hızlı bir şekilde paylaşılmasına uygun bir ortam sağlıyordu.

Bazı çevreler sözkonusu hastalığa neden olan etmenin bir deney sırasında denetimden çıktığını ileri sürdüler ama ortada bununla ilgili bir kanıt yoktu. İnandırıcı olabilecek en yakın olasılık bir önceki etmenin önceki türlerinde olduğu gibi değişime uğramış olmasıydı (İng. *mutation*). Sözkonusu hastalık yapıcı etmen, belki bir sene içinde yine değişime uğrayacak ve karşımıza başka bir şekilde çıkacaktı.

İnsanın doğaya zarar vermesi, tarım ve ormanlık alanların yerleşim yerlerine dönüştürülmesi nedeniyle yaban hayvanlarıyla insanların iç içe yaşamaya başlamaları ve

¹ Salgın başladıktan sonra evlerinde 3-Boyutlu yazıcıları olanların, gereksinimi duyulan siperlik ya da solunum aygıtı borusu üretmeleri bunun bir örneğidir.

bunun sonucunda hastalığın yaban hayvanlarından insana geçen bir etmeden kaynaklanmış olabileceği görüşü şimdilik daha yakın bir olasılık gibi görünüyor.

Salgına çözüm olabilecek ilaçların denendiği, hastalıktan koruyacak aşuların üzerinde çalışıldığı biliniyor ama konuyla ilgili ne zaman sonuç alınacağı konusunda kesin bir şey söylenemiyor. Hastalığın insandan insana damlacıklarla geçtiği, solunum yoluna geçerek akciğerlere yayıldığı uzmanlarca belirtiliyor. Şimdilik en etkili çözüm, insanların birbirlerinden uzak durmaları.

Bu da tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de “evde kal” çağrılarının yapılmasına neden oldu. Birçok işyeri geçici olarak kapandı. Bu süreç içinde yaşanacak geçim sıkıntıları devletlerin kamucu yanını bize daha güçlü anımsattı. Toplum sağlığının korunmasının önemi bir kez daha anlaşıldı. Sosyal devlet ve işsizlik güvencesi gibi konular yeniden konuşulmaya başlandı.

Zorunlu eve kapanma durumu günlük gereksinimlerimizin aksamadan karşılanabilmesi konusunu gündeme getirdi. Bu günlerde tarım ve hayvancılığın önemi yeniden anlaşıldı.

Salgın nedeniyle insanlık tarihini etkileyebilecek olağanüstü günler yaşamaya başladık. İşleri çevrimiçi çalışmaya uygun olanlar çalışmalarını evlerinden sürdürmeye başladılar. Bugünlerde çokça kullanıldığı şekilde özellikle *onlayn* çalışma demiyorum çünkü bu sözcük yeterince çok kullanıldı. Yıllar öncesinden çevrimiçi diyerek dilimize çevirmiş olduğumuz *online* sözcüğünü şimdi basın ve yayın organlarında yeniden ve sıkça duymak ne üzücü: Onlayn alışveriş, onlayn eğitim, onlayn bankacılık, onlayn ticaret, onlayn sipariş, onlayn doktor gibi. Geçenlerde bir televizyon izlencesinde ardı ardına o kadar çok *onlayn* sözcüğü duydum ki sonunda dayanamayıp televizyonu kapatmak zorunda kaldım. Bankalar *çevrimiçi* işlemleriyle övünürlerdi bir zamanlar, şimdi ne değişmişti? Pek çoğu “*online bankacılık*” diyerek yabancı sözcük akımına çoktan kapılmış görünüyorlar. Bu işi daha da ileri götürüp dilimize sayısal olarak çevirdiğimiz İng. *digital* sözcüğünden esinlenerek “*dijital bankacılık*” diyenler de var. Oysa bir süre öncesine kadar iletişim olanaklarının sayısallaştırılmasından, sayısal dönüşümden söz ediyorduk. Bilişimle ilgili hemen hemen her şeye şimdilerde *dijital* sözcüğü eklenmeye başladı: dijital medya, dijital iletişim, dijital gündem, dijital tasarım, dijital takip, dijital yayın, dijital çağ gibi. *Digital* Latince *digitalis* / *digitus* sözcüğünden geliyor; *digit* parmak, *digital* parmakla ilgili demek. İng. *digit* sözcüğünün Fransızca karşılığı *numérique*; diğer bir deyişle sayı demek. İng. *numerical* sözcüğü sayısal anlamına geliyor. İngilizce *Digital* sözcüğüne Türkçede dijital denilerek sayısal sözcüğünün ötesinde anlamlar yüklemek sizce de yeni bir anlam karmaşasına yol açmıyor mu? *Digital* sözcüğüne sayısal dediğimiz günlerden bu yana ne değişti? Çevirmeli telefonlardan sayısal telefonlara geçilmişti uzunca bir süre önce. Sözcüklerin Türkçesi mi unutulmuştu? Bunun gibi, örneğin neden “bulgu, belirti, gösterge” değil de “semptom” (İng. *symptom*) sözcüğü kullanılıyor? Neden “ölüm oranı” değil de “mortalite” (Fr. *mortalité*) deniyor? Neden “en az ya da en düşük” demek varken İng. *minimal* sözcüğü yeğleniyor? Neden “Uygulamaya” “aplikasyon” (İng. *application*), “dengeliye / değişmeze” “stabil” (İng. *stable*), “adım adımı” İng. “*step by step*” deniyor? “Korona günleri” olarak adlandırdığımız bu günlerde sıkça duyduğumuz yabancı kökenli sözcükler ne yazık ki yalnızca bunlarla da sınırlı değil...

Ölümcül bir salgınla yüz yüze gelmiş olmak insanı konuyla ilgili daha çok bilgi arayışına yoneltiyor. Durum böyleyken bir yandan da hastalığın kesin çözümü ile ilgili şu an için yeterli bilgi ve deneyim oluşmamış durumda. Ayrıca bu işin sonunun nereye varacağını bugünden öngörmek de güç. O nedenle gözümüz kulağımız bu konu ile ilgili bize bilgi aktarabilecek bilim insanlarında ve ilgili uzmanlarda.

Bilim insanlarının kullandığı dilin yalınlığı, yabancı sözcüklerden arındırılmış anlaşılır tümcelerinin kurulması böyle zamanlarda daha çok önem taşıyor.

Halkın Korona ile ilgili olarak bilgilendirilmesi amacıyla, uzmanlarca en çok hangi yabancı kökenli sözcükler kullanılıyor? Gelin birlikte irdeleyelim...

Örneğin, sözkonusu hastalıkla ilgili olarak ilk başlarda “*epidemiden*” söz edilmişti ama önce bu sözcüğün “*bir topluluk ya da daha dar bir bölge ile sınırlı, geçici yaygınlık gösteren hastalık*” anlamına geldiğini öğrenmemiz gerekti.

Bir “*pandemi*” ile karşı karşıya olduğumuz söylendi sonra. Bilenler anladı ama bilmeyenler *pandemi* denilen şeyin “*tüm insanları ya da tüm bölgeyi ilgilendiren hastalık*” olduğunu öğrenmek durumundaydılar. Kaldı ki hastalık da Çin’in sadece bir bölgesiyle sınırlı kalmamış, tüm ülkelere yayılmıştı. Öyleyse *epidemi* yerel bir salginken, *pandemi* küresel bir salgındı.

Epidemi, *pandemi* olurdu da *infodemi* olmaz mıydı? O da oldu. Sanal ortamda, salgın hastalıkla ilgili o kadar çok yalan yanlış bilgi dolaştı ki sonunda Dünya Sağlık Örgütü *infodemi*, Türkçesiyle hızla yayılan *bilgi kirliliği* ile ilgili uyarıda bulunmak zorunda kaldı.

Dünya Sağlık Örgütü’nün açıklamalarına göre hastalık insandan insana “İng. *droplet*” yoluyla, daha doğrusu “*damlacıklarla*” yayılıyordu; hücre içinde çoğalıyor ve “*immün*” (İng. *immune*) sistemini, Türkçesiyle, “*bağışıklık*” sistemini çökertiyordu.

Dünya Sağlık Örgütü, bizde sosyal mesafe olarak açıklanan İng. “*social distancing*” konusunda önlemlerimizi almamızı öneriyordu. Buna toplumsal uzaklık ya da “*fiziksel uzaklık*” diyenler de oldu. İki insan için en az bir metrelik uzaklık olmasının salgına neden olabilecek damlacıklardan korunabilmek için gerekli olduğu belirtiliyordu.

Hijyenin önemi vurgulanıyordu, sık sık. “*Hijyen*” (İng. *hygiene*), sağlığa uygunluk demektir, ancak bizde daha çok “*temizlik*” sözcüğünü çağrıştırmaktaydı. El temizliğimiz için ellerimizi sabunla yıkamak, hastalıktan korunmanın etkili yollarından biriydi.

Hastalığa yakalananların “*tecriti / izolasyonu*”, Türkçesiyle diğer insanlardan “*yalıtılmaları, ayrı tutulmaları*” gerekiyordu.

Yurtdışından Türkiye’ye gelenler, hastalığın kuluçka evresinin 2-14 gün arasında olması nedeniyle toplamda on dört günlük bir “*karantinada*” bekletiliyordu, diğer bir deyişle bulaşıcı hastalıkları olabilir düşüncesiyle hasta olmayan insanlardan “*ayrı tutuluyorlardı*”.

Bulaşıcı hastalığı barındırabilecek ortamların “*disenfeksiyonu*” gerekir, denilmekteydi. Soruldu, nedir bu disenfeksiyon? diye ve “*dezenfeksiyon*” yanıtı geldi. Dezenfektan sözcüğünü duymuşluğumuz olduğundan sözcüğün anlamına biraz daha yaklaşmış olduk. İng. *infection*, hava ya da su yoluyla bulaşan hastalık anlamına geldiğine göre dezenfeksiyon da ortamı “*hastalık yapan etmeden arındırma*” işlemi olmalıydı. Dezenfektan denildiğinde de söz konusu etmeni yok eden madde olduğunu bilmemiz gerekiyordu. Dezenfektanlar için toplumumuzda yaygın olarak “*mikrop kırıcı*” tanımı da yapılmaktaydı. Biz yine de etmen sözcüğü üzerinden ilerleyelim. Korona hastalığına yol açan “*etmeni yok edebilmek*” için ellerin suda sabunla en az 20 saniye yıkanması ya da alkol ile temizlenmesi önerilmekteydi.

Bazı uzmanlar başlarda maske hastalıktan korumaz diyordu, bir süre sonra toplu taşımada herkesin koruyucu maske takması istendi. Neden? Çünkü “*asemtomatik*” hastalar olduğu anlaşıldı; onlardan da hastalığın bulaşma olasılığı vardı. Uzmanlara *asemtomatik* (İng. *asymptomatic*) hasta nedir diye soruldu. Yanıtlardan *asemtomatik* hastaların, “*hastalığı hiçbir belirti göstermeden geçiren*” hastalar olduğu anlaşıldı.

Bir televizyon izlencesinde uzmanlardan biri tarafından hastalığın denetim altına alınması için “sürveyans” (İng. *surveillance*) konusuna önem verilmesi önerildiğinde oturma yöneticisi tarafından, “*bunu kimse anlamıyor, hocam*” denildi. Bunun üzerine sürveyans için “*gözetim, izleme*” açıklaması yapıldı. Bir süre sonra başka bir uzman artık “sentinel sürveyans” yapılmasının gerektiğini söyledi. Sonradan bunun da “*bir küme içinde gözetim*” çalışması anlamına geldiğini öğrendik.

Bir de “*filyasyon*” konusunda bir çalışma yapıldığı belirtildi. Ne olduğu soruldu; “*vaka zincirinin taranması*” cevabı verildi. Buradan filyasyonun geriye doğru hastalık bulaştırma olasılığı olabilecek kişilerin, “*olay bağlantılarının taranması*” işlemi olduğunu öğrendik.

Hastanelere başvuranların bir “*triya*” (Fr. *triage*) işleminden geçirildikleri, bu şekilde bir bölümünün *elimine* edildiği (İng. *eliminate*) söylendi. Buradan da Korona ile ilgili belirtileri göstermiyorlar ise hastalara “*işlem yapılmadığını*”, bir “*eleme*” işlemi uygulandığını anlamış olduk.

Bazı hastaların “*entübe*” edildiği söylendi. Sonradan bunun, hastalığın akciğerlere yayılması durumunda hastanın, soluk almasını kolaylaştırmak için “*solunum aygıtına bağlanması*” anlamına geldiğini öğrendik.

Bazı uzmanlardan, yer yer “*bulaş*” sözcüğünü duyduk: bulaş sayısı, bulaş olasılığı, bulaş tarama gibi. Bu sözcük şu anda sözlüklerimizde bulunmuyor, ancak bazı uzmanlarca İng. *infected* sözcüğü yerine, bulaşıcı hastalığın bir konakçıdan başka canlılara geçmesi anlamında kullanılıyor. Bulaş, şu ana kadar duyduğum sözcükler içinde yabancı kökenli olmayan ve Türkçede türetilmiş tek sözcük.

Bu süreç içinde doğal olarak habercilerin de uzmanlara yönelttikleri sorular vardı: Örneğin, Türkiye’deki hastalık ne zaman “*pik*” (İng. *peak*) yapacaktı? Diğer bir deyişle hastalık ne zaman “*en tepe ya da doruk noktasına*” ulaşacaktı? Sonrasında hastalık ne zaman “*plato*” (Fr. *plateau*) yapardı? Diğer bir deyişle, hastalık ne zaman yukarı yönlü önemli bir sapma olmadan “*yatay seyretmeye*” başladığı?

Tam da Korona hastalığı kapsamında kullanılan yabancı kökenli terimlerin Türkçe karşılıkları gerçekte ne olmalı diye düşünürken ekonomi uzmanlarından, salgının ekonomiler üzerindeki etkisiyle bir “*slumpflation*” olasılığının belirttiği uyarısı geldi. Sözcüğün içindeki “*flasyon*” bana hepimizin bildiği “*enflasyon*” sözcüğünü çağrıştırdı önce. Enflasyonun, *alımı veya satımı yapılan herhangi bir şeyin ederinin yükselmesi ve paranın satın alma gücünün düşmesi* anlamına geldiğini artık öğrenmiştik ama “*slumpflation*” sözcüğünü daha önceden duymuşluğumuz yoktu. Anlamına bakmak istedim; Türkçe karşılığında da *slumpflation* yazıyordu. Bu kez Fransızca karşılığına baktım; Fransızcasında “*récession avec inflation*” yazıyordu: “*enflasyona bağlı durgunluk*”.

Yukarıdaki örnekleri, süreç boyunca kullanılan kimi yabancı kavramların istenirse Türkçe olarak da anlatılabileceğini gösterebilmek için verdim. Bu sözcüklerin birebir karşılıklarının Türkçede ne olması gerektiğine ilişkin bir sav öne sürmek değil amacım. Bu sözcüklerin Türkçe karşılıklarını, alanın uzmanları ve dilbilimciler düşüneceklerdir. Yine de düşüncelerimi bir vatandaş olarak paylaşmamda sakınca yoktur sanırım. Örneğin, bugün için neredeyse kanıksanan ve hastalıkla ilgili bilgilerde sıkça geçen Arapça kökenli “*vaka*” yerine Türkçe olarak “*olay / tanı*”; yine Arapça kökenli “*vefat*” yerine de “*ölüm/kayıp*” denilebileceğini değerlendiriyorum. Öte yandan uzmanlarca vaka yerine zaman zaman olgu denildiğini duyuyoruz. Gerçekte, olgu vaka karşılığı değil, Arapça kökenli vakıa sözcüğünün karşılığı olan Türkçe bir sözcük ve “*sonuç / gerçek olan*” demek.

Yabancı kökenli sözcüklerin bu denli çok kullanılmasının nedenini, salgın nedeniyle bilgiyi çok hızlı bir şekilde topluma aktarmak isteği ile Türkçenin kullanımında gerekli özenin gösterilmemesine bağlıyor olabilirsiniz. Ama sorunun ardında daha da köklü bir neden var gibi görünüyor: Türkçe bilincinin toplumumuzda yeterince yaygınlaştırılmamış olması. Bunda yabancı dilde eğitimin de etkisi vardır belki, kim bilir... Karşılıklı iletişimde çoğunlukla yabancı kökenli sözcükler yeğlenecekse toplum olarak duygudaşlığımızı nasıl koruruz? Söylem birliğimizi nasıl sağlarız? Birbirimizi anlamamaktan doğabilecek olası çatışmaları nasıl önleriz?

Ahmet Pekel, Korona Günlerinde Türkçe, Çağdaş Türk Dili Dergisi, Dil Derneđi, Ankara, Haziran 2020, Sayı 388, Sf. 197-202